

MIROŚLAW BORUTA  
Kraków

## **POLSKIE PRYWATNE SZKOLNICTWO POWSZECHNE W REPUBLICIE LITEWSKIEJ (1926-1939)**

### **I. UWAGI WSTĘPNE**

Zarówno dzieje, jak i współczesność środowiska ludności polskiej żyjącej w granicach byłej, niepodległej Republiki Litewskiej należą dziś niewątpliwie do najślabiej znanych zagadnień w obrębie badań polonijnych. Po zakończeniu II wojny światowej tak bardzo aktualna niegdyś problematyka zniknęła niemal doszczętnie z łam pras i naukowych publikacji. Duże zmiany terytorialne, a przede wszystkim polityczno-ustrojowe, jakim zmuszone były poddać się państwa Europy Środkowo-Wschodniej spowodowały trwającą przez długi czas stagnację w badaniach zagadnień narodowościowych tego obszaru. Dała ona o sobie znać również w badaniach nad położeniem ludności polskiej w Litewskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej, ograniczonych tak dyscyplinarnie (językoznawstwo, literaturoznawstwo), terytorialnie (ogromna większość publikacji dotyczy byłego terytorium II Rzeczypospolitej), jak i – co nie zawsze jest dostrzegane – kulturoznawczo (czy rzeczywiście propagowane tam w języku polskim treści są w istocie polskie<sup>1</sup>, czy też raczej zaliczyć je należy po prostu do zunifikowanej dla wszystkich narodowości ZSRS kultury radzieckiej).

Niniejszy artykuł stawia sobie za cel przypomnienie pewnego wycinka działalności organizacyjno-oświatowej Polonii litewskiej<sup>2</sup>, a jednocześnie stanowić może podstawę do dalszych rozważań socjologicznych, których istotę ujmują następujące pytania: co istotnie różnicuje procesy asymilacji dobrowolnej i asymilacji wymuszonej, choć doprowadzić mogą one do identycznych rezultatów? Zaistnienie jakiej sytuacji uprawnia władze polityczne do rozpoczęcia akcji „przywracania niektórych osób lub środowisk ich narodowej ojczyźnie”?

---

<sup>1</sup> *Słownik języka polskiego* ujmuje tę kwestię w ten sposób: „właściwe Polsce i Polakom, narodowe dla Polaków”. T. 2. Wyd. 2. Warszawa 1982 s. 787.

<sup>2</sup> Terminem „Polonia” w stosunku do polskiej grupy narodowościowej w Republice Litewskiej będę się posługiwał umownie, ze względu na dystans czasu dzielący nas od omawianego okresu.

Czy w ogóle akcja taka może być usankcjonowana w jakikolwiek sposób? Co charakteryzuje prawidłowy stosunek państwa narodowego do mniejszości, a mniejszości do państwa? Jaką postać i wymiar winna mieć z kolei prowadzona prawidłowo akcja pomocy dla własnej mniejszości na terenie innego państwa?

Oczywiste jest, iż na te, a z pewnością i wiele innych pytań tekst niniejszy – ograniczony przecież do pewnego okresu i terytorium – pełnej odpowiedzi udzielić nie zdoła, zadaniem jego jest bowiem w większym stopniu postawienie problemu aniżeli jego rozwiązanie.

## II. CHARAKTERYSTYKA BAZY ŹRÓDŁOWEJ

Ramy czasowe opracowania, obejmujące okres od utworzenia rządu ludowo-socjaldemokratycznego w czerwcu 1926 r. do rozpoczęcia II wojny światowej wyznaczone zostały zarówno przez obowiązujący podział dziejów Republiki Litewskiej, jak też i przez dostępność bazy źródłowej, przy czym obie z podanych dat stanowią istotną cezurę w dziejach Polonii litewskiej, a w rozwoju jej powszechnego szkolnictwa w szczególności. Wykorzystane tu źródła obejmują przede wszystkim czasopiśmiennicze i książkowe pozycje z okresu międzywojennego, a także – niestety częściowo tylko rozpoznane – archiwalia<sup>3</sup>. Spowodowane jest to przez fakt, iż literatura powojenna, poza niewielkimi wzmiankami w książkach P. Łossowskiego<sup>4</sup>, H. Wisnera<sup>5</sup> oraz w artykule J. Albina<sup>6</sup>, nie wypowiada się szerzej na ten temat.

## III. LICZEBNOŚĆ POLONII LITEWSKIEJ

Granica Litwy i Polski – przez rząd litewski traktowana jako tymczasowa linia demarkacyjna – ustalona została w listopadzie 1920 r. Zatwierdziła ją zaś

---

<sup>3</sup> Za pomoc w wykorzystaniu tych ostatnich dziękuję kierownikowi Oddziału V Archiwum Akt Nowych w Warszawie – Panu Docentowi Edwardowi Kołodziejowi.

<sup>4</sup> Zob. *Kraje bałtyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury (1918-1934)*. Wrocław 1972 s. 58-59, 84, 97-98; *Litwa a sprawy polskie 1939-1940*. Wyd. 2. Warszawa 1985 s. 210; *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883-1939*. Warszawa 1985 s. 215-216, 223, 248-249.

<sup>5</sup> Zob. *Wojna nie wojna. Szkice z przeszłości polsko-litewskiej*. Warszawa 1978 s. 188-190.

<sup>6</sup> Zob. *Główne kierunki rozwoju szkolnictwa polonijnego do II wojny światowej*. W: *Kultura skupisk polonijnych*. (Materiały z sympozjum zorganizowanego przez Bibliotekę Narodową oraz Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk. Radziejowice, 22 i 23 IV 1980). Warszawa 1981 s. 205-207 oraz głos w dyskusji tegoż autora (tamże s. 293-294).

w marcu 1923 r. Konferencja Ambasadorów Ententy<sup>7</sup>. W pół roku później przeprowadzony został w Litwie (z wyjątkiem okręgu Kłajpedy) spis powszechny wykazujący obecność tam 65 599 Polaków (3,2%). Oficjalna statystyka młodego państwa litewskiego udowodniała w ten sposób, iż Polacy tworzą w nim tylko niewielką garstkę większych właścicieli ziemskich oraz osadzonych w ich majątkach kolonistów.

Dane te stały w jawnej sprzeczności zarówno z wynikami spisu rosyjskiego z 1897 r. (9,1% Polaków), niemieckiego (9% w 1916 r.), jak i wiarygodnymi szacunkami Centralnego Polskiego Komitetu Wyborczego w Kownie (9,9% Polaków). Według tych ostatnich największe skupiska ludności polskiej znajdowały się w powiatach: wilkomierskim (30 888 – 24,5%), kowieńskim – miejskim (29 104 – 31,5%), kowieńskim (28 492 – 28,8%), trocko-koszedarskim (23 040 – 29,3%) i kiejdańskim (18 499 – 21,5%)<sup>8</sup>. Zwarty obszar zamieszkały przez ludność polską w Republice Litewskiej był dalszym przedłużeniem narodowego obszaru polskiego wokół Wilna. Ciągnął się on pasem szerokości 25 km wzdłuż granicy polsko-litewskiej na długości około 150 km ze wschodu na zachód i z południa na północ ku rzece Wilii i następnie wzdłuż jej doliny. Łączył się on także z obszarem polskim na północ od Kowna w widłach rzek Wilia i Niemen, kierując się doliną tej drugiej na północ w stronę Poniewieża. Na terenie mieszczących się tu dwudziestu gmin liczących około 5 tys. km<sup>2</sup>, łącznie ze stolicą państwa – Kownem na 243 000 ogółu ludności Polacy stanowili 105 000, czyli 43%, natomiast Litwini 84 000, czyli 34%. Polacy tworzyli więc tu względną większość, skupiając na tych terenach więcej niż połowę całej ludności polskiej Republiki Litewskiej. Na obszarze na północ od Kowna, liczącym ok. 1 000 km<sup>2</sup>, a obejmującym gminy: Czerwony Dwór, Łopie, Turżany, Bobty i Wędziagoła ludność polska stanowiła 65% ogółu (20 000 na 29 000), wobec 5 800 Litwinów (20% ogółu). W gminie Łopie Polacy stanowili 90% mieszkańców, w gminach Bobty, Wędziagoła i Turżany od 72 do 60%, natomiast w nadgranicznych Szyrwintach, Giedrojciach i Janiszkach od 71 do 63%.

Na północny zachód od tego zwartego obszaru ludność polska skupiona pomiędzy Szawlami, Rosieniami, Krakinowem i Czekiszkami stanowiła już tylko 11% ogółu mieszkańców (23 000 na ponad 200 000). Natomiast na północny wschód, pomiędzy Poniewieżem i Wilkomierzem wraz z otaczającymi te

---

<sup>7</sup> Miesiąc wcześniej Polacy ostatecznie zajęli dotychczasowy pas neutralny przebiegający wzdłuż linii kolejowej Grodno – Wilno – Dźwińsk. Por. np. Z. B u d e c k i. *Stosunki polsko-litewskie po wojnie światowej 1918-1929*. Warszawa 1928 s. 60-65; Ł o s s o w s k i. *Po tej i tamtej stronie Niemna* s. 189-197 lub t e n ż e. *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*. Warszawa 1966 s. 361-367.

<sup>8</sup> Zob. *Statystyka narodowościowa na podstawie danych głosowania do Sejmów, opracowana przez Centralny Polski Komitet Wyborczy*. Kowno 1926 s. 13.

miasta gminami na podobnym powierzchni obszarze było 12% Polaków (26 000 na ponad 200 000).

W kącie wschodnim Litwy, obok Jezioros na terenie siedmiu gmin wynoszącym około 800 km<sup>2</sup> ludność polska liczyła 8 tys., czyli 26% mieszkańców, zaś na położonym poniżej obszarze od Jewji do Piwoszun, wzdłuż Niemna, Polacy stanowili 12,5% ogółu ludności.

Pozostała ludność polska rozsiadała się po całej Republice, nie przekraczając jednak 5% zaludnienia danego obszaru. Wyraźnie zaznaczały się na terytorium całego państwa skupiska polskiej ludności miejskiej większe z reguły od ogólnego odsetka Polaków na danym terenie<sup>9</sup>.

#### IV. ZWIĘZŁA CHARAKTERYSTYKA POLSKIEGO SZKOLNICTWA POWSZECHNEGO NA ZIEMIACH LITEWSKICH DO POŁOWY 1926 ROKU

Szkolnictwo polskie na Litwie posiadało bogate tradycje historyczne wynikające przede wszystkim ze ścisłego powiązania tego obszaru z resztą ziem polskich. Już przed okresem zaborów działała na tych terenach Komisja Edukacji Narodowej; podobnie gęstą sieć tworzyły szkoły początkowe za czasów cesarstwa rosyjskiego w pierwszej połowie XIX wieku. Jednakże już w drugiej części tego stulecia, ze względu na ogromne nasilenie akcji rusyfikacyjnej, liczba dzieci posyłanych do szkół znacznie zmalała.

Początki szkolnictwa polskiego na ziemiach Republiki Litewskiej sięgają natomiast czasów działań wojennych, kiedy to powstało tam ponad trzydzieści polskich szkół samorządowych i prywatnych. Opierały się one na rozporządzeniach władz okupacyjnych i miały, z punktu widzenia prawnopolitycznego, charakter prowizoryczny. Wkrótce też, na skutek jednoznacznie antypolskiej polityki rządu chrześcijańsko-demokratycznego, większość szkół została wprawdzie połączona ze szkołami litewskimi, a następnie całkowicie zlitwinizowana. Do redukcji ich liczby, a szczególnie liczby uczniów, przyczyniło się również wprowadzenie do ustawy o szkolnictwie mniejszościowym zarządzenia, na mocy którego prawo do uczęszczania do tego typu szkół zarezerwowano dla dzieci, których rodzice posiadali w paszportach (dowodach osobistych) wpis poświad-

---

<sup>9</sup> Por. O. Lizdejko [pseud. W. Wielhorskiego?]. *Mniejszość narodowa polska na Litwie*. „Przebieg Polityczny” 2:1925 z. 5-6 s. 157-158; *Mapy rozszedlenia ludności polskiej i litewskiej na terenie Republiki Litewskiej i na obszarach północno-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej* (tekst). Warszawa 1929 s. 6-8; J. Ochmański. *Historia Litwy*. Wyd. II. Wrocław 1982 s. 320-321; W. Wielhorski. *Byt ludności polskiej w Państwie Litewskim w świetle dochodzeń jej praw przed Ligą Narodów*. Wilno 1925 s. XVIII-XX; t e n ż e. *Litwa etnograficzna. Przyroda, jako podstawa gospodarcza. Rozwój stosunków narodowościowych*. Wilno 1928 s. 76-181, mapa.

czający narodowość nielitewską. Niestety, okazało się wówczas, iż wskutek urzędowych nadużyć powstałych jeszcze w początkowych latach istnienia Republiki większość rodziców uczniów szkół polskich nie spełniała tego warunku.

Aby pokazać genezę tej anormalnej sytuacji odwołajmy się do jednego z opracowań międzywojennych, w którym to autor – przerysowując co prawda skalę zjawiska – celnie opisał jego istotę: „Kiedy oto po wyjściu okupacyjnych władz niemieckich rządy objęli Litwini, całą ludność na Litwie zapisano jako Litwinów, nikogo o narodowość nie pytając. Przy spisie tym wprowadzono w błąd ciemny i nieuświadomiony lud, dla którego pojęcie narodowości i państwa było najzupełniej obce. Jeżeli wypadkiem znalazł się ktoś, kto usiłował protestować, dawano mu do zrozumienia, że postępuje co najmniej... niepolitycznie. Innym grozono wysiedleniem. Trzeba znać chłopą kresowego i jego bezgraniczne przywiązanie do ziemi, aby zrozumieć, że podobna groźba działała jak widmo śmierci. Chłop zgadzał się na wszystko. Niewielu też znalazło się ludzi, którzy potrafili utrzymać się przy opcji”<sup>10</sup>.

W rezultacie powyższych działań rządu litewskiego w ciągu roku szkolnego 1925/26 funkcjonowało już tylko siedem polskich szkół początkowych, w których 365 dzieci pozostawało pod opieką 10 nauczycieli<sup>11</sup>.

<sup>10</sup> E. M. S c h u m m e r [wł. E. Szermentowski]. *Nowa Litwa*. Warszawa 1930 s. 114-115.

<sup>11</sup> Por. Ł o s s o w s k i. *Kraje bałtyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury*. s. 97-98; t e n ż e. *Stosunki polsko-litewskie w latach 1921-1939*. W: *Przyjaźnie i antagonizmy. Stosunki Polski z państwami sąsiednimi w latach 1918-1939*. Pod red. J. Żarnowskiego. Wrocław 1977 s. 146; H. M o n w i d ó w n a. *Szkolnictwo polskie w Litwie*. „Sprawy Narodowościowe” 1933 nr 5 s. 509-510, 518-520, 525; cz. II tegoż opracowania: „Sprawy Narodowościowe” 1933 nr 6 s. 672-680; J. R ó ż y c k i. *Polacy na Litwie*. Warszawa 1929 s. 12-13; „Sprawy Narodowościowe” 1927 nr 1 s. 78-79; W i e l h o r s k i. *Byt ludności polskiej w Państwie Litewskim* s. 13-15, 171-175. Liczba szkół rządowych z polskim językiem wykładowym nie jest dokładnie znana. Podaje ją co prawda P. Łossowski, lecz większość ówczesnych źródeł odmawia im polskiego charakteru, a nawet zaprzecza samemu faktowi ich istnienia. W tej sprawie por. np.: H. K a r n i c k a. *Fundusz Szkolnictwa Polskiego Zagranicą w walce o szkołę polską na obczyźnie*. „Polacy Zagranicą” 1934 nr 6 s. 8-11; H. M o n w i d ó w n a. *Polacy w Litwie i Litwini w Polsce*. „Polacy Zagranicą” 1936 nr 1 s. 14-16; t a ż. *Szkolnictwo polskie w Litwie* s. 527-528; „Polacy Zagranicą” 1937 nr 12 s. 45; „Sprawy Narodowościowe” 1931 nr 6 s. 673; „Sprawy Narodowościowe” 1934 nr 1 s. 114-115 oraz *Polityka obłudy* – artykuł wycofany przez cenzurę litewską z „Dnia Polskiego” nr 151 (402), 8 VII 1939 (w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie).

**V. OKRES ROZKWITU POLSKIEGO SZKOLNICTWA POWSZECHNEGO  
W REPUBLICIE LITEWSKIEJ**

Krótkotrwałe rządy koalicji ludowo-socjaldemokratycznej, sprawowane przy poparciu mniejszości narodowych i Partii Rolników, stanowiły wyjątkowy okres w historii międzywojennej Litwy<sup>12</sup>. Zniesienie stanu wojennego, względna wolność prasy i zgromadzeń, likwidacja bezrobocia przy jednoczesnej redukcji aparatu administracyjnego i ograniczenie wszechwładzy milicji – to tylko niektóre z ważniejszych posunięć nowej ekipy premiera Mykolasa Sleževičiusa. Wszystko to nie pozostawało oczywiście bez wpływu na położenie mniejszości narodowych, a w konsekwencji i na interesujący nas tutaj rozwój polskiego szkolnictwa powszechnego.

Ministerstwo Oświaty, na czele którego stanął socjaldemokrata, prof. Vincas Čepinskis uruchomiło wkrótce referaty szkolnictwa mniejszościowego, uzależniło możliwość powstawania szkół wyłącznie od pisemnej deklaracji rodziców, a departament ochrony nakazał naczelnikom powiatów wpisywanie do dowodów tożsamości tej narodowości, do której poczuwają się obywatele<sup>13</sup>. Konsekwencją tych posunięć był niebywały jak na tamtejsze warunki, a jednocześnie świadczący zarówno o prężności środowisk polskich, jak i o sile litewskich szylan, wzrost ilościowy szkolnictwa polskiego. W roku szkolnym 1926/27 jego rozmieszczenie przedstawiało się w sposób następujący:

Lp.	Powiat/Miejscowość	Liczba dzieci	Lp.	Powiat/Miejscowość	Liczba dzieci
1.	<i>Birżański</i> Birże	24	8.	Pogurduwie	44
2.	<i>Jezioroski</i> Jeziorosy	98	9.	Szaty	101
3.	<i>Kiejdański</i> Datnów	69	10.	Żejmy	90
4.	Dawkajnie	66	11.	<i>Kowieński miejski</i> K. – Słoboda	50
5.	Kiejdany	222	12.	K. – Ziel. Góra	51
6.	Ongiry	30	13.	<i>Kowieński:</i> Bobty	80
7.	Podmłynek	47	14.	Dobryszki	35
			15.	Eigirgole	48

<sup>12</sup> Najpełniejszą charakterystykę tego okresu w literaturze polskiej podaje P. Łossowski (*Kraje bałtyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury* s. 80-107).

<sup>13</sup> Ł o s s o w s k i, *Kraje bałtyckie* s. 97. V. Čepinskis w bezpośredniej rozmowie z E. Schummerem nie ukrywał później, iż decyzje te spowodowały duże protesty nacjonalistów zakończone wyrażeniem mu wotum nieufności (E. S c h u m m e r, jw. s. 116). Por. też znamienne oceny tego okresu zamieszczone przez P. Łossowskiego w książce *Po tej i tamtej stronie Niemna* (s. 216).

Lp.	Powiat/Miejscowość	Liczba dzieci	Lp.	Powiat/Miejscowość	Liczba dzieci
16.	Janów	98	45.	Dowgirdziszki	40
17.	Kormiałów	51	46.	Naborowszczyzna	54
18.	Kruwondy	46	47.	Nuprany	30
19.	Lepszyszki	43	48.	Oleszyszki	38
20.	Łopie	66	49.	Ponary	43
21.	Łuksze	36	50.	Rzeźnica	39
22.	Piadzie	40	51.	Wosztortany	48
23.	Saweczany	37	52.	Zaborze	60
24.	Skorule	82	53.	Zaiłgi	44
25.	Skrebiny	30	54.	Żośle	81
26.	Użumiszki	49		<i>Uciański:</i>	
27.	Walerów	35	55.	Gieczany	24
	<i>Mariampolski</i>		56.	Raubiszki	44
28.	Kalwarja	32		<i>Wilkomierski:</i>	
	<i>Olicki</i>		57.	Adamajciszki	66
29.	Ajczuńce	40	58.	Borejsze	67
30.	Bieniuny	43	59.	Degucie	44
31.	Merecz	54	60.	Deksznie	60
32.	Miletany	45	61.	Dubinki	- <sup>1</sup>
33.	Oława	43	62.	Jodele	49
34.	Piwoszuny	34	63.	Jurgiańce	40
35.	Wawa	29	64.	Kiernów	67
	<i>Poniewieski</i>		65.	Kunigiszki	85
36.	Krakinów	65	66.	Mikołajuny	- <sup>1</sup>
37.	Poniewież	120	67.	Muśniki	69
38.	Wieszenty	27	68.	Pobójsk	56
39.	Wodokle	30	69.	Pomusze	66
40.	Wodokty Leśne	69	70.	Stankuniszki	48
	<i>Rosieński</i>		71.	Szeszole	72
41.	Rosienie	54	72.	Szlewiatry	49
	<i>Sejneński</i>		73.	Szyrwinty	115
42.	Kodzie	- <sup>1</sup>	74.	Trepele	42
	<i>Szawelski:</i>		75.	Użuszele	54
43.	Szawle	40	76.	Wojewodziszki	35
	<i>Trocko-Koszedarski:</i>		77.	Zdaniszki	43
44.	Bogdańce	57			

<sup>1</sup> – brak danych

Do 77 szkół prywatnych z polskim językiem wykładowym, położonych na terenie 14 powiatów, uczęszczało więc łącznie ponad 4 122 dzieci<sup>14</sup>.

<sup>14</sup> „Sprawy Narodowościowe” 1927 nr 5/6 s. 648-649; M o n w i d ó w n a. *Szkolnictwo polskie w Litwie* s. 523-524, mapa.

## VI. STOPNIOWA LIKWIDACJA POLSKIEGO SZKOLNICTWA PRYWATNEGO PO PRZEWROCIE GRUDNIOWYM

Siły opozycji antyrządowej – chrześcijańska demokracja i narodowcy – doprowadziły w nocy z 16 na 17 grudnia 1926 r. do zamachu stanu. Nowym premierem został Augustinas Voldemaras, a po jego usunięciu Juozas Tubelis, szwagier prezydenta i „wodza narodu” – Antanasa Smetony. Przewrót, dokonany pod hasłami „stłumienia bolszewizmu” i przeciwstawienia się „zachłannym dążeniom obcych narodowości w kraju”<sup>15</sup>, rozpoczął się od wprowadzenia długotrwałego stanu wojennego, a co się z tym wiąże – specjalnych, godzących przede wszystkim w swobody obywatelskie – regulacji prawnych.

Położenie polskiego szkolnictwa powszechnego pogorszyło się znacznie. Wprowadzenie specjalnych egzaminów dla nauczycieli oraz powrót do przestrzegania zasad „narodowości paszportowej” zredukowały liczbę czynnych szkół do dwudziestu. Paradoksalna sytuacja zmuszająca nauczycieli do posiadania praktyki zawodowej, kiedy nie było jej gdzie odbywać, zsyłanie ich do więzień i obozu koncentracyjnego w Worniach (skąd wystosowali oni rozpow szechniony szeroko list wzywający do obrony polskich wartości kulturowych<sup>16</sup>), rewizje w biurach i lokalach polskich organizacji, nadzwyczajne rejestracje ludności połączone z doniesieniami o przesiedleniach oraz inne wypadki szykan doprowadziły do ostrego konfliktu polsko-litewskiego. Na posiedzeniu Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 11 października 1927 r., ówczesny jej prezes Marszałek Józef Piłsudski zakomunikował, iż „zastosował represje, między innymi kazał aresztować pewną ilość księży, zamknął seminarium nauczycielskie litewskie w Wilnie, które było siedliskiem rozmaitych intruzów [? – niewyraźne słowo dopisane przez J. Piłsudskiego]” i że „zdecydowany jest prowadzić tę akcję dalej i obywatele litewskich żyjących w Polsce wydalac ewentualnie na Litwę”<sup>17</sup>.

W rozsyłanym do polskich placówek dyplomatycznych piśmie stwierdzono: „cała polityka sfer rządzących dąży systematycznie do zlikwidowania polskiego szkolnictwa oraz instytucji popierających takowe. Osoby, stojące na czele rządu otwarcie przyznają się, że uważają za konieczne możliwie prędkie zlikwidowanie powyższego, gdyż dzisiaj wszyscy winni być wychowani w kulturze litew-

<sup>15</sup> Por. O c h m a ń s k i, jw. s. 306-307.

<sup>16</sup> Tekst tego listu publikują chociażby „Sprawy Narodowościowe” (1927 nr 5/6 s. 592-593), natomiast w sprawie odbywania praktyk nauczycielskich wypowiada się przykładowo F. Lenkutis (*Metody walki z polskością w Litwie*. „Polacy Zagranicą” 1930 nr 7 s. 198-203).

<sup>17</sup> Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej AAN), Zespół Prezydium Rady Ministrów w Warszawie. Cz. 1: Protokoły posiedzeń. T. 39 s. 565a.



skiej, jak ongiś byli wychowywani w rosyjskiej”<sup>18</sup>. Jesień 1927 r. przyniosła też wzajemne oskarżenia kierowane do Ligi Narodów, która stała się wkrótce miejscem rozstrzygającej konfrontacji zakończonej słynnym spotkaniem Piłsudski – Voldemaras. Osiągnięte później w Królewcu porozumienie nie wpłynęło jednakże na zmianę stanowiska litewskiego w sprawie szkół<sup>19</sup>.

Ich statystyka w latach 1927/28 – 1930/31 przedstawiała się następująco:

Rok szkolny	Liczba szkół	Liczba nauczycieli	Liczba dzieci
1927/28	20	22	554 <sup>20</sup>
1928/29	16	19	513 <sup>21</sup>
1929/30	13	16	578 <sup>22</sup>
1930/31	14	19	535 <sup>23</sup>

Specyficzna sytuacja zapanowała u progu roku szkolnego 1931/32, kiedy to prezydent Republiki oświadczył, iż zapisy w paszportach nie będą wpływały na przyjmowanie dzieci do szkół, a miarodajna będzie deklaracja rodziców. Spowodowało to wzrost liczby dzieci w szkołach polskich do 704, niebawem jednak Ministerstwo Oświaty zarządziło porównanie deklaracji z wpisami paszportowymi i usunięcie od nowego roku kalendarzowego tych dzieci ze szkół, których rodzice posiadali wpis litewski<sup>24</sup>. Zaistniałą sytuację ukazuje zamieszczone poniżej zestawienie:

<sup>18</sup> AAN, Zespół Konsulatu Rzeczypospolitej Polskiej w Buffalo, sygn. 32 s. 6.

<sup>19</sup> Materiały i komentarze do tego okresu znaleźć można chociażby w: B u d e c k i, jw. s. 76-93; Ł o s s o w s k i, *Po tej i tamtej stronie Niemna* s. 220-236; O c h m a ń s k i, jw. s. 317-318; „Sprawy Narodowościowe” 1927 nr 5/6 s. 576-603 i W i s n e r, jw. s. 188-202.

<sup>20</sup> „Sprawy Narodowościowe” 1928 nr 2 s. 297-300. Czterdzieści pięć szkół unieruchomiono z powodu niezatwierdzenia lub zbyt późnego zatwierdzenia nauczycieli, trzy z powodu ich rezygnacji lub zesłania, jedną z powodu zajęcia lokalu przez wojsko, resztę zaś ze względu na zarządzenia paszportowe.

<sup>21</sup> „Sprawy Narodowościowe” 1929 nr 2 s. 312-314.

<sup>22</sup> „Sprawy Narodowościowe” 1929 nr 5 s. 697-699.

<sup>23</sup> „Sprawy Narodowościowe” 1931 nr 6 s. 672-674.

<sup>24</sup> M o n w i d ó w n a, jw. s. 521, 525-526; „Sprawy Narodowościowe” 1933 nr 4 s. 430-434; „Wiarus Polski” 3 XII 1931 s. 15.

Szkoła	Liczba uczniów na początku roku szkolnego	Wypisano na podstawie nakazu inspektora szkolnego	Pozostało uczniów w szkole polskiej
Adampol*	23	12	11
Bieniuny	47	8	39
Bobty	74	34	40
Borejsze	34	23	11
Birże	32	10	22
Jeziorosy	36	–	36
Kowno – Gimnazjum**	84	63	21
Kowno – Zielona Góra	125	63	62
Kowno – Słoboda	74	17	57
Kalwarja	28	–	28
Kunigiszki	36	13	23
Poniewież	79	6	73
Rosienie	20	10	10
Zdaniszki	12	3	9
Razem	704	262	442 <sup>25</sup>

\* szkoła założona w roku 1931/32

\*\* szkoła założona w roku 1930/31

Wykazująca pewne wahania ilość dzieci w polskich szkołach ulegała postępującemu zmniejszeniu i w roku szkolnym 1936/37 wynosiła już niecałe 8% swego najwyższego stanu. Ówczesną ilość szkół i uczniów przedstawia, ostatnia już, tabela:

Lp.	Szkoła	Powiat	Chłopcy	Dzie- wczęta	Razem
1.	Adampol	poniewieski	6	5	11
2.	Birże	birżański	7	4	11
3.	Bobty	kowieński	10	12	22
4.	Borejsze	wiłkomierski	5	4	9
5.	Kowno – Gimnazjum	kowieński miejski	19	24	43
6.	Kowno – Słoboda	kowieński miejski	15	50	65
7.	Kowno – Zielona Góra	kowieński miejski	31	27	58
8.	Kunigiszki	wiłkomierski	9	5	14
9.	Poniewież	poniewieski	22	26	48
10.	Rosienie	rosieński	5	6	11
11.	Zdaniszki	wiłkomierski	16	10	26
Razem			145	173	318 <sup>26</sup>

<sup>25</sup> M o n w i d ó w n a, jw. s. 526.

<sup>26</sup> „Sprawy Narodowościowe” 1936 nr 6 s. 687.

Tak więc, w latach szkolnych 1926/27, 1931/32 oraz 1936/37 pobierały naukę według oficjalnego spisu ludności Litwy i szacunków polskich dzieci narodowości polskiej, odpowiednio odsetki: a) spis państwowy – 37,4; 4,0; 2,9; b) szacunki polskie – 12,1; 1,3 oraz 0,9 (!). Ostatnia z cyfr nie wymaga chyba komentarza.

Sytuacja szkolnictwa mniejszościowego nie uległa prawdopodobnie zmianie aż do listopada 1939 roku, kiedy to na skutek wcześniejszego przyłączenia do Litwy Wileńszczyzny wytworzyła się potrzeba uregulowania spraw szkolnych. Uchwalona 20. tego miesiąca przez sejm litewski zmiana ustawy o szkolnictwie powszechnym podniosła dolną granicę liczebności uczniów wymaganą przy założeniu szkół litewskich z językiem obcym jako przedmiotem (z 20 do 32) oraz szkół mniejszościowych (z 30 do 50). W tych ostatnich język litewski zyskiwał rangę przedmiotu obowiązkowego, miała też być wykładana w nim historia, geografia i poznawanie ojczyzny<sup>27</sup>.

## VII. ZAGADNIENIE KADRY NAUCZYCIELSKIEJ I NAUCZANIA DOMOWEGO

Nauczyciele polskich szkół powszechnych stanowili jedną z najbardziej prześladowanych kategorii społeczno-zawodowych wśród litewskiej Polonii. Liczba ich, według podanego wyżej zestawienia, zmniejszyła się w sposób nagły po 1927 r. na skutek niemożliwych do spełnienia wymagań stawianych przez władze. Kilkanaście osób posiadających uprawnienia do nauczania w szkołach stanowiło minimalną ich obsadę. Mnożyły się groźby, kary pieniężne i zesłania<sup>28</sup>. Z drugiej jednakże strony, szczególnie dzięki inicjatywom nauczycieli trzech polskich szkół średnich (w Kownie, Poniewieżu i Wiłkomierzu) zorganizowano w latach 1931-1936 pięć konferencji pedagogicznych w czasie których poruszano też problemy prawidłowego funkcjonowania szkół powszechnych<sup>29</sup>.

<sup>27</sup> „Dzień Polski” nr 261 (1400) 20 XI 1939 s. 4 i tamże nr 262 (1401) 21 XI 1939 s. 4.

<sup>28</sup> Oprócz źródeł już cytowanych por. też np. AAN, zespół Stowarzyszenie „Opieka Polska nad Rodakami na Obczyźnie”, sygn. 59 s. 9, 11; S. O s t o j c z y k. *Zasady polityki litewskiej w stosunku do mniejszości polskiej w Litwie*. „Sprawy Narodowościowe” 1935 nr 5 s. 375-386; „Polacy Zagranicą” 1936 nr 1 s. 17; „Sprawy Narodowościowe” 1933 nr 1 s. 110-112.

<sup>29</sup> Por. np. „Polacy Zagranicą” 1931 nr 7 s. 195-197; „Sprawy Narodowościowe” 1931 nr 2/3 s. 317-320; „Polacy Zagranicą” 1932 nr 3/4 s. 52-53; „Sprawy Narodowościowe” 1933 nr 4 s. 434; „Sprawy Narodowościowe” 1934 nr 1 s. 115-116. Materiały V konferencji opublikował „Dzień Polski” w ukazującym się od 1935 r. dodatku „Oświata i wychowanie”. Władze litewskie uniemożliwiły natomiast odbycie VI konferencji, zaplanowanej na początek kwietnia 1937 r. (por. T. K a t e l b a c h. *Za litewskim murem*. Warszawa 1938 s. 238-241).

W latach 1927-1937 istniał Związek Nauczycieli Polskich w Litwie (później jako Związek Nauczycieli Szkół Polskich w Litwie), zrzeszający w roku 1933 – 60, a w roku 1937 – 63 członków w trzech kołach: kowieńskim, poniewieskim i wiłkomierskim<sup>30</sup>.

Z ofertą pomocy dla kadry pedagogicznej wystąpili też Polacy – studenci, członkowie Związku Polskiej Młodzieży Akademickiej Litwy. Między innymi na drugim zjeździe tej organizacji (29-30 IX 1930 r.) podjęto uchwałę o przeciwstawieniu się szykanom wobec mniejszości polskiej i zobowiązano członków organizacji do czynnego szerzenia nauki czytania i pisania oraz wiadomości z historii ojczyzny w myśl hasła: „Niech każdy z nas nauczy choć jedno dziecko polskie po polsku”<sup>31</sup>.

Deklaracja ta wiąże się bezpośrednio z problematyką nauczania domowego. Było ono co prawda dopuszczalne pod warunkiem zdawania przez ucznia cosemestralnych egzaminów sprawdzających jego wiedzę, w praktyce jednakże podlegało surowym ograniczeniom. Obejmowały one zarówno liczbę uprawionych do prowadzenia zajęć nauczycieli, jak i możliwość wspólnego uczenia kilkorga dzieci (ograniczono ją wyłącznie do najbliższych krewnych), sprawy podręcznikowe, a nawet sam fakt legalności istnienia tych kursów. Ilość różnorodnych kar, jakie nałożono na nauczycieli i rodziców była w przypadku tej gałęzi polskiego szkolnictwa bez wątpienia największa<sup>32</sup>.

#### VIII. ORGANIZACYJNE I FINANSOWE ZAPLECZE POLSKIEGO SZKOLNICTWA Powszechnego

Organizacją najbardziej zasłużoną dla Polaków w Litwie było, powstałe w październiku 1924 roku, Polskie Kulturalno-Oświatowe Towarzystwo „Pochodnia” z siedzibą w Kownie.

Przez cały okres swego istnienia Towarzystwo rozciągało opiekę nad polskimi przedszkolami, szkołami powszechnymi i średnimi, środowiskami mło-

---

<sup>30</sup> „Sprawy Narodowościowe” 1928 nr 2 s. 300; M o n w i d ó w n a, jw. s. 674; „Sprawy Narodowościowe” 1937 nr 6 s. 703, 707-708.

<sup>31</sup> „Sprawy Narodowościowe” 1930 nr 5/6 s. 651-655. ZPMAL istniał do końca 1937 roku, kiedy to władze odmówiły mu ponownej rejestracji.

<sup>32</sup> F. L e n k u t i s. *Walka o polską szkołę w Litwie*. „Polacy Zagranicą” 1930 nr 10 s. 302-305; H. M o n w i d ó w n a. *Na marginesie ostatnich ekscesów antypolskich w Litwie*. „Polacy Zagranicą” 1934 nr 3 s. 17-19; J. O s t r. *Położenie Polaków na Litwie*. „Polacy Zagranicą” 1936 nr 9 s. 6-8; „Dzień Polski” nr 35 (1174), 11 II 1939 s. 4; „Polacy Zagranicą” 1930 nr 2 s. 51-53; „Polacy Zagranicą” 1935 nr 1-2 s. 24; „Sprawy Narodowościowe” 1929 nr 6 s. 874-875; „Sprawy Narodowościowe” 1934 nr 1 s. 113; „Sprawy Narodowościowe” 1938 nr 1 s. 103 i nr 5 s. 508-511.

dzieży akademickiej, a także rozbudowaną siecią oświaty pozaszkolnej – świetlicami, bibliotekami, teatrami oraz chórami i orkiestrami. Towarzystwo „Pochodnia” opracowywało także podręczniki szkolne, fundowało stypendia dla studentów, opiekowało się ich bursami oraz prowadziło aktywną działalność, niestety często nieskuteczną, na rzecz utrzymania i powiększenia polskiego stanu posiadania w Republice Litewskiej.

W okresie swojego największego rozkwitu „Pochodnia” posiadała na terenie kraju 16 oddziałów, prowadziła ponad 50 bibliotek i punktów czytelniczych, 20 świetlic, teatr amatorski, zorganizowała sześć chórów i dwie orkiestry świetlicowe oraz wiele obozów i kolonii letnich dla dzieci i młodzieży.

Podobną w charakterze działalność o zasięgu lokalnym prowadziły też: Towarzystwo „Oświata” w Poniewieżu i dwa jego oddziały w Birżach i Wieszyńcach oraz analogiczne organizacje w Wiłkomierzu, Szawlach i Jeziorosach. Natomiast w Rosieniach funkcjonowało Towarzystwo Oświatowe „Jutrzenka”<sup>33</sup>.

Organizacje te, a wraz z nimi i szkolnictwo powszechne, otrzymywały finansową pomoc z Polski. P. Łossowski podaje w swych opracowaniach, iż rząd polski udzielał stałej dotacji polskiej mniejszości na Litwie. I tak np. w latach budżetowych 1933/34 i 1934/35 przekazano ogółem 966 000 litów, tj. 860 000 złotych. Natomiast w latach przed kryzysem przeciętne subwencje roczne wynosiły ok. 150 000 dolarów (ok. 800-900 tys. złotych)<sup>34</sup>.

Podobnej informacji dostarcza też list Eweliny Lubomirskiej z 4 III 1934 r. skierowany do Ignacego Jana Paderewskiego. Píše ona m.in.: „Od 1919 roku, a więc wkrótce lat piętnaście rząd litewski rozćwiartował nam dobra, jednak walczyliśmy pozostając na małych placówkach polskich – o język polski. Na szkolnictwo subsydja przesyła Warszawa, ale wiele rodziców nie ma środków na posyłanie swoich dzieci do tych szkół, wobec kryzysu i ciężkiego położenia rolników. Majątki będące od setek lat w rękach jednej rodziny giną marnie. Walczymy ostatkiem sił, pełni żołnierskiego ducha i czekamy na ofiarność

<sup>33</sup> O organizacjach pisze m.in. Wisner (jw. s. 186-188). Zbiorcze omówienie życia organizacyjnego Polonii litewskiej przedstawiłem już wcześniej w pracy magisterskiej *Zagadnienia polonijne w publikacjach Instytutu Badań Spraw Narodowościowych – wybrane problemy* (Kraków 1984 s. 81-85; mps – Biblioteka Instytutu Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego).

<sup>34</sup> Ł o s s o w s k i, *Po tej i tamtej stronie Niemna* s. 248; t e n ż e. *Stosunki polsko-litewskie w latach 1921-1939* s. 158. W pierwszej z cytowanych tu pozycji autor dodaje również, iż „jak wynikało z przeprowadzonej wówczas kontroli, zbyt duży procent tych pieniędzy trafiał jednak w formie zasiłków do kieszeni przywódców polskiej mniejszości na Litwie. Zostało to wytknięte i w pewnym stopniu naprawione”.

Szanownego Pana Prezydenta, który tyle dobra i pomocy udziela na całym świecie, że chyba i o nas pomyśli”<sup>35</sup>.

W latach trzydziestych dotacje na polską działalność oświatową wypłacał wprawdzie Światowy Związek Polaków z Zagranicy, a następnie bezpośrednio Ministerstwo Spraw Zagranicznych<sup>36</sup>. Oczywiście nie były one wypłacane jawnie, lecz za pośrednictwem chociażby gdańskiej spółki „Britpol” i pochodzić miały m.in. od Związku Narodowego Polskiego z Chicago. Wersja, iż pomoc dla Polaków w Litwie pochodzi od ich amerykańskich rodaków podtrzymywana była bezwzględnie zarówno w rozmowach ze stroną litewską<sup>37</sup>, jak i w publikacjach prasowych<sup>38</sup>.

Dotacje podlegały kontroli ze strony polskiej, oczywiście na tyle, na ile pozwalały na to warunki prowadzenia zakonspirowanej księgowości<sup>39</sup>. Wspomagały one działalność większości organizacji zrzeszonych w „Pochodni”<sup>40</sup>, umożliwiały wypłacanie zarówno pensji ich pracownikom, jak i rekompensat zwolnionym z pracy działaczom (w tym większości nauczycieli)<sup>41</sup>, pozwalały na spłacenie kar pieniężnych nałożonych przez władze litewskie na rodziny uczące swe dzieci w domu oraz warunkowały utrzymanie tajnego nauczania dzieci polskich zmuszonych do uczęszczania do szkół z litewskim językiem wykładowym<sup>42</sup>.

Wgląd w źródła archiwalne prowadzi do niepodważalnej konkluzji, iż środki finansowe przydzielane przez Polskę swej, zamieszkującej Litwę, mniejszości nie tylko wspomagały jej działania, lecz były koniecznym warunkiem egzystencji większości jej kulturalno-oświatowych przedsięwzięć, w tym i prywatnego szkolnictwa powszechnego.

<sup>35</sup> AAN, archiwum Ignacego Jana Paderewskiego, sygn. 2404 s. 1-2.

<sup>36</sup> Por. List M. Załęskiego do W. J. Zaleskiego. Kowno 26 VII 1939. AAN, zespół Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie (dalej MSZ), sygn. 10687 s. 6.

<sup>37</sup> Por. List F. Charwata do T. Drymmera. Kowno 25 X 1938. AAN, MSZ, sygn. 10841 s. 71-73.

<sup>38</sup> Por. np. AAN, zespół Stowarzyszenia „Opieka Polska nad Rodakami na Obczyźnie”, sygn. 59 s. 9.

<sup>39</sup> Por. AAN, MSZ, sygn. 10841 s. 42, 46, 65, 78-79, 87-88.

<sup>40</sup> Por. Zapis rozmowy S. J. Paprockiego, S. Lenartowicza i W. Sworakowskiego z J. Przędzieckim. AAN, zespół Światowego Związku Polaków z Zagranicy (dalej Światpol), sygn. 331 s. 1-2.

<sup>41</sup> Por. AAN, MSZ, sygn. 10841 s. 3-4, 13.

<sup>42</sup> Por. AAN, Światpol, sygn. 329 s. 4. Inną formą tajnej pomocy dla polskiego szkolnictwa było przesyłanie podręczników drukowanych w kraju (zob. AAN, MSZ, sygn. 10841 s. 36-40).

\*

Skomplikowane losy polskiej mniejszości zamieszkującej obszar niepodległej Litwy były wynikiem zarówno wcześniejszych związków państwowości polskiej i litewskiej, jak i stosunków współczesnych. Osiedli tu w przeszłości Polacy oraz spolonizowane niegdyś grupy ludności litewskiej, należącej do różnych warstw społecznych<sup>43</sup>, ciążyły w sposób naturalny ku państwowości polskiej widząc w niej obrońcę swych praw. Stanowisko litewskie było z natury odmienne. Starano się ono wykorzystać odzyskaną po latach państwowość do jak najszybszego umocnienia litewskich wpływów kulturowych, co nieuchronnie musiało prowadzić do konfliktu z polsnością, a przede wszystkim z tymi instytucjami, które podtrzymywały ją wśród młodego pokolenia.

Dzisiejsza polska mniejszość narodowa dzieli się więc na dwie grupy: „starą”, składającą się z byłych obywateli Republiki Litewskiej i ich potomków oraz „nową”, złożoną z Polaków – mieszkańców ziem wschodnich II Rzeczypospolitej. Druga z tych grup może korzystać m.in. z polskojęzycznych szkół, dziennika „Czerwony Sztandar” czy audycji radiowej. W oficjalnych wydawnictwach litewskich ukazują się także niekiedy opracowania w języku polskim oraz tłumaczenia z języka litewskiego i rosyjskiego. O współczesności tej pierwszej wiemy natomiast bardzo mało<sup>44</sup>. Pozostaje więc życzyć sobie, aby lepiej rozpoznane zostały tak jej dzieje, jak i dzień dzisiejszy.

1987 r.

---

<sup>43</sup> W tej sprawie por. np. Z. K u r z o w a. *Sytuacja językowa polskiej ludności wiejskiej w Litewskiej i Białoruskiej SRR*. „Przegląd Polonijny” 1985 z. 3 s. 5-20; *Polacy jesteście, czy spolszczeni Litwini? Odpowiedź uczonych polskich*. Wilno 1930. Charakterystyczne wypowiedzi litewskie przytacza, wielokrotnie już tu przywoływany, P. Łossowski (*Problem mniejszości narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej na przykładzie państw bałtyckich 1919-1940*. W: „Ład wersalski” w Europie Środkowej. Pod red. J. Żarnowskiego. Wrocław 1971 s. 131, 141.

<sup>44</sup> M. Pożarskas w wydanej ostatnio w języku polskim książce *Współpraca przyjaciół zrodzona przez socjalizm* (Kaunas 1984 s. 65) podaje, iż „w Kaunasi [Kownie – M.B.] przy domu kultury kombinatu „Inkaras” od wielu lat istnieje polski zespół amatorski”. Jest to jedyny wymieniony przez niego, obecny przejaw kulturalnej aktywności „starej” Polonii litewskiej.

POLISH PRIVATE GENERAL EDUCATION IN THE REPUBLIC OF LITHUANIA  
IN THE YEARS 1926-1939

## S u m m a r y

Both the history and the present situation of the Polish people living within the borders of the former independent Republic of Lithuania belong to the least known problems in the sphere of researches into Polish people abroad. Due to the lack of contemporary studies, the present paper is based on newspapers and books covering the interwar period, and on introductory querenda carried out in archives. Conclusions presented here are concerned with the number of Poles in Lithuania; they consisted 9,9% of the population in the beginning of the 20s. The development and evolution of Polish private education is characterized here with a special regard to the short period under the folk-sociodemocratic regime. The paper discusses the problems of the teaching staff and also the organizational and financial background, thanks to which the educative system could function.

The complicated history of the Polish minority living on the territory of independent Lithuania was an outcome of both the previous relations between Polish and Lithuanian statehood, and of contemporary relations. The Poles who had settled there in the past and polonized groups of Lithuanians who belonged to different social strata tended in a natural way towards the Polish statehood, since they saw in it the defender of their own laws. Lithuanian standpoint, however, was different. It tried to take advantage of the reestablished after years statehood in order to strengthen as soon as possible the influence of Lithuanian culture. It led inevitably to a conflict with Polishness, and, first of all, with those institutions which supported it among the young generation.

The present Polish national minority is divided into two groups: „the old” composed of the former citizens of Lithuanian Republic and their descendants, and „the new” composed of the Poles who live on the eastern territories of II Republic. The latter group, and that being an exception in the USSR, may take advantage of, among other things, schools with the Polish language, „Czerwony Sztandar” (Red Banner) daily, or radio broadcast. Sometimes, there are studies in Polish and translations from Lithuanian and Russian in official Lithuanian publications. We barely know the present day. We may wish ourselves, then, that both the history of the Poles in Lithuania, and the present day will be better examined.